ПОЛУДА

Кам'яні колеса важко билися об чавунну землю і час од часу провалювалися з кістяним хряскотом, бризкаючи густою сірою рідиною з колій. Під осіннім морозним вітром багно каменем сідало на спиці й ступиці коліс, і ободи потворно розбухали, не вміщуючись в звичайні колії степової дороги.

Гармати кахкали на сірому грудді і трясли свої холодні чавунні черева. Жахливі потвори руїни і смерті в жалюгідній безпорадності тяглися за задрипаними кінськими хвостами...

Обніжками поруч гармат та худоребрих коней понуро йшли піші бійці, а позаду колони билася в трясцях на стрибульках кулеметна тачанка.

І набійні ящики коло гармат, і кулеметна тачанка підозріло легко стрибали на замерзлій дорозі, не в силі затаїти свою порожнечу. Власне, й гармати, й кулемет можна було б покинути як непотрібний тягар, бо на дві гармати було три шрапнельні набої, а на кулемет одна напіввистріляна бинда, та їх не кидали, чи то сподіваючись добути набої, чи то з міркувань воєнно-етичного порядку, корячись неписаному кодексові військової честі, що не дозволяє кидати ворогові навіть зіпсовану зброю.

Та не тільки гармати й кулемет не мали достатньої поживи, а й рушниці цієї сотні знесилених бійців покладали всі свої надії на багнети, бо в підсумках і саквах сирітливо лежало по пачці набоїв на рушницю.

Од легкості в набійних ящиках та саквах було важко на душі, і вага та побільшувалася вагою рушниці за плечима та безкраєю дорогою, що кожен день її сточував і сили в кощавому тілі, і надії колись-то дійти бажаної мети. Якась тупа байдужість охоплювала людей, і тільки час од

часу на поверхні її вибухали то роздратованість обставинами, то бурхлива енергія бійців революції, затамована камінною дорогою безкрайого степу.

— Коли ж, той в біса хутір буде? — понуро спитав присадкуватого командира загону червоноармієць, що ввесь час плентався позаду нього. В запитанні було багато відчаю, ще більше роздратування і без краю мало надії на щасливий кінець.

Командир загону Симеренко йшов обіч колони, як добре вивірений годинник, ступаючи розміреним кроком військового шику, не виказуючи ні втоми, ні засмучення. М'язи цієї людини, здавалося, закам'яніли, як груддя на дорозі, а серце загартувалося, як вістря багнета.

Симеренко не відповів на запитання червоно армійця. Він навіть не повернувся до нього, немов і не чув запитання. Тільки за десять кроків він зупинився, став обличчям до колони і підняв руку вгору:

— Стій! — протяжно виголосив він команду. Спочатку зупинилася передня гармата, а за нею друга

та набійні ящики, й нарешті кулеметна тачанка, поточившись востаннє, застигла нерухомо.

— Бійці, спочити! Зводові, до мене!

У загоні давно втратили поділ на зводи, але, окрім командира загону, було ще три командири, що числилися зводовими, та політком. П'ятеро їх і складали команду одірваного од головних сил і заблукалого в степах червоноармійського загону, що от уже третій тиждень не може зв'язатися з частинами своєї дивізії. За ці три тижні не °Дин десяток бійців поліг у сутичках з дрібними ватагами ворога і не одну безсонну ніч провели люди, міцно стискуючи рушниці, в чеканні ворожого нападу.

Надворі ще був день, але сонце затеряло свої шляхи в хмарах і скупо сіяло через них дрібний порох світла, не позначаючи заходу, хоч і наближався вже вечір. Навколо розлігся безкраїй степ, праворуч впираючись у небозвід, а ліворуч — у верхів'я далекого гаю в степовій балці.

Командир загону стояв, упершись ногами в землю, трохи розставивши їх, немов боячись, що земля вислизне з-під його ніг, і дивився в сухий бур'ян на придорожньому обніжку, чекаючи на зводових командирів та політкома. Та хоч Симеренко й дивився на бур'ян, але бачив зводових командирів, як ті підходили до нього.

От наблизився, дзенькаючи острогами, артилерист Пересада, що мав широкі плечі й вузьку шинелю. Кашкет йому був натягнений до перенісся, і здавалося, що чорні шорсткі вуса його стирчали просто з-під козирка. Пересада мовчки спинився обіч командира, тримаючи руки глибоко в кишенях.

За ним підійшов зводовий другого зводу. Він був такий молодий, що мусив насуплювати брови і говорити навмисним баском, щоб заховати свої літа. Та в цьому йому не щастило, і на його молодість часто звертали увагу, од чого він червонів і кидав недбало:

— Двадцять два роки не такі-то вже й молоді літа... На прізвище він був Орлов і погорджував своїм прізвищем не менш, ніж своєю професією слюсаря.

Потім наблизився командир третього зводу Витків-ський і зупинився трохи ніяково оддалік. Віком він був старіший за всіх, але ставна жилава постать його трималася стрункo, а в одежі і в поводженні відчувався старий військовий, що виріс у шинелі.

— Товаришу Витківський, ідіть-но ближче,— звернувся до нього командир загону, і Витківський ступив кілька кроків до гурту. В цей час

од передньої гармати заступав політком Моргуля, що принципово голив вуса, вважаючи їх за забобон. За час блукання степами вуса його стирчали рудою щетиною, давно не бачивши бритви, і разом з такою ж само бородою здавалися за решткн незмитого гриму. Хоч на Моргулі і був засмальцьований військовий одяг, та здавалося, що політком вперше надів його тільки півгодини тому і відчуває себе в ньому од незвички незручно.

Командир загону обвів присутніх командирів поглядом, немов вивіряючи, чи не трапилося, бува, чогось з кимсь із них, і заговорив притишено, так, щоб не чули бійці. Слова його були прості й жахливі. Загін втратив будь-який зв'язок з частинами своєї дивізії, і невідомо, чи пощастить йому той зв'язок налагодити, а чи доведеться скласти свої голови, наскочивши на значніші сили ворогів. Можливо, й зараз вони оточені ворогом, а можливо, десь поблизу є червоні частини.

— Нам неодмінно треба пробитись на Барсуківку,— говорив Симеренко, розглядаючи триверстову мапу.— В Барсуківці стояли наші резерви, і коли вони звідти пішли, то ми підемо їх слідами. Це, коли не помиляюся, звідси верстов вісімдесят... Дійти пішки туди ми не зможемо — бійці не здатні вже пройти і п'ятнадцяти верстов... Ми мусимо обміняти коні, що в гарматах і кулеметній тачанці, та мобілізувати підводи і тоді вже посуватися далі...

Цього ніхто не заперечував, і Симеренко, скінчивши говорити, знову пильно оглянув командирів, зупинивши свій погляд на Витківському трохи довше, ніж на інших. Зводові командири й політком так само допитливо подиви^ лися на командира третього зводу, та на обличчі Вит-ківського не змінилася жадна рисочка, і командири трохи одвели свої пильні погляди од нього.

— Я так думаю, що треба мобілізувати підводи,— сказав Орлов, що завше погоджувався з попереднім промовцем.

Решта мовчки, на знак згоди з словами командира, мотнули головами, й тільки Витківський стояв як скам'янілий, і на його сухорлявому обличчі нічого не можна було прочитати.

Червоноармійці давно вже розіклали багаття і грілися коло вогню, дожовуючи рештки хліба, що залишилися в кишенях од обіду. Коні жували сухе бадилля, що їм поклали їздові, і воно дзвінко хрускало на зголоднілих зубах.

— А як ви думаєте, товаришу Витківський?

На ці слова командира всі чекали і насторожилися, почувши їх. У політкома Моргулі роблено серйозне обличчя стало ще офіційніше й сухіше, а очі набрали суворого блиску, що немов увесь був спрямований у бік Витківського.

Командир третього зводу, за старою військовою звичкою, став "струнко" і, дивлячись у вічі Симеренкові, відказав рівно, немов вичитуючи з книжки:

— Я, командире, вважаю, що добути підводи для загону можна тільки у великому селі. Підвід нам треба не менш тридцяти, коли не рахувати, що в гармати ми мусимо підпрягти по виносу. Таку кількість підвід можна дістати тільки у великому селі, бо коней загалом багато реквізовано і не в кожному дворі знайдеш підводу...

— Ну, то що ж? — перепитав політком.

— Отже, нам треба зупинитися в Осетняцькому хуторі і вислати загін до містечка Балок.

Всі мовчали. Схоже було на те, що ця людина відповіла не так як малося, що вона відповість. Погляд політко-ма помітно зів'яв, і з обличчя його спала машкара офіційності та робленої серйозності, а натомість

прийшла метушлива підозрілість з неспокійними очима, що не має точок опертя, а розростається пливучим баговинням в каламутних водах утоми й безпорадності...

Присмерки помітно опановували степом, і з каламутно-чорного неба почали спадати білі порошинки несміливого снігу. Вони десь гинули, ті порошинки, не полишаючи сліду на землі, а знизу, назустріч їм, з задубілої ріллі та брудних стерень піднімалася чорними випарами ніч.

Командир зводу Витківський посідав ніякове становище в загоні з першого дня прибуття. І командири, і політком, і частково червоноармійці дивилися на нього підозріло, як на людину чужу, що на неї покладатися не можна. Політком Моргу ля довго потай придивлявся до Витків-ського, і потроху у нього почала складатися певність, що ця людина, можливо, робить шкідливу для революції роботу, хоч політком навіть приблизно не міг би визначити, в чому могла б полягати та робота. Адже недаремно колишній офіцер царської армії служить у Червоній Армії — це була найголовніша точка опертя всіх підозрінь Моргу лі.

Півтора місяця тому прибув Витківський із штабу на посаду командира зводу, і політком одержав його документи, запечатані штабними печатками. В характеристиці значилося, що Витківський, колишній штабс-капітан і командир батальйону за імперіалістичної війни, брав активну участь у Жовтневій революції і загалом виявив себе надійною людиною. Тепер же відряджується на посаду командира зводу, бо виявив бажання служити в дійовій частині, а не при штабі, як до цього...

"З чого могло б постати таке бажання в колишнього офіцера? Адже ж служба при штабі і спокійніша, і безпечніша! Та й хіба може служити колишній офіцер у Червоній Армії щиро?"

Ці питання непокоїли політкома, хоч він і знав особисто кілька прикладів відданої служби колишніх офіцерів у Червоній Армії, та ті офіцери якісь були не такі, як цей.

Підозріння особливо підігрівалося тим, що новоприбулий був людина мовчазна й замкнута в собі. Він не то щось таїв, не то був просто людина малогромадська. На запитання відповідав коротко і сам ніколи розмови не починав.

Потроху підозріння поширилися поміж командирами, і Витківський потрапив у ніякове становище людини, що її ні в чому не обвинувачують за відсутністю фактичних даних, але певні, що вона злочинець і скритий ворог. Його оминали, ставилися до нього холодно, щиро, по-то-вариськи з ним ніхто не розмовляв, хоч офіційно він і був ніби рівноправний товариш.

Політком нічого не сказав на слова Витківського, а тільки мовчки, взявши під руку командира загону, оді-йшов з ним вбік, ніби для таємної наради.

— Як ти думаєш? — спитав Моргуля Симеренка.

— Так ніби він говорить путнє, а проте чорт його знає,— знизав плечима Симеренко і втупив очі в землю.

— На всяк випадок накажи загонові рушати в інший бік... Треба оминути й Осетняцькі хутори, й містечко Балки... Щось він на них дуже вже орієнтується... Коли що й є, то це сплутає карти...

Симеренко хоч і не вбачав у словах Витківського особливої орієнтації на Осетняцькі хутори та містечко Балки, проте на знак згоди хитнув головою, подумавши, що він, очевидно, під час розмови з командирами не був досить спостережливий і не помітив того, що помітив політком.

Вони повернулися до гурту командирів, і Симеренко, розгорнувши мапу, тоном наказу сказав:

— Нам, товариші, треба пройти ще верстов з шість. Там зробимо перепочинок на ніч, підгодуємося і подумаємо, що далі робити.

Симеренко навмисно не назвав місця, де саме зупиниться загін на ніч, та про це його ніхто й не спитав, мовчки вислухавши слова командира.

— Отже, займіть місця і в дорогу,— закінчив командир загону свої розпорядження.

Власне, ніяких особливих місць ніхто з командирів не займав, а сказав це Симеренко для порядку.

Знову забилася в трясцях кулеметна тачанка, застугоніли потворні колеса гармат і неохоче заступали люди, прилаштовуючи амуніцію. Симеренка нагнав політком і пішов поруч нього.

— У мене немає сумніву, що Витківський нам ворог… Він мовчить і вичікує на слушну годину… Я певен, що він нас зрадить.

Командир загону мовчав, але політком і не чекав на його відповідь. Моргулі хотілося висловити всі свої побоювання, як людині хочеться говорити про свої болі. До того ж йому кортіло перевірити свої висновки в розмові з товаришем.

— В старі часи він командував батальйоном, а тепер поставили його на звод… Це, безперечно, принижує його гідність як військової людини, і він не може нам бути другом чи просто вірним служакою… Я дивуюся штабові, що надсилає нам таких командирів. Держав би краще в себе…

Симеренко суворо подивився на Моргулю і крізь зуби сказав:

— Мені, політкоме, наші підозріння часто нагадують базарні пльотки... А втім... А втім,— казав командир, трохи помовчавши,— диму без вогню не буває...

Колона мляво тяглася, щодалі більше втрачаючи контури в сірій імлі присмерків. Ніч чорною полудою спадала на землю, і повітря од морозу ставало крихке й колюче. Білі метелики снігу каламутили тло неба й поля, остаточно стираючи лінії обріїв. І холод, і присмерки збивали людей докупи коло кулемета і гармат, немов у цих сталевих потвор війни вони шукали поради в своїй безпорадності.

— За цим гаєм є хутір. Там станемо на ніч,— сказав командир загону, коли з пітьми присмерків висунулася пелехата огрома гаю.

Політком поліз за мапою, та, не розгорнувши її, знову поклав до кишені. Було вже темно, та й задубілі од холоду пальці не слухалися і дерли тонкий лопотливий папір мапи.

Симеренко зупинився і гукнув Орлова:

— Візьміть п'ять чоловіка та розвідайте хутір.

Орлов жваво одкозирнув, як то він любив робити, щоб підкреслити свою військову дисциплінованість, і, викликавши на прізвища п'ятьох червоноармійців, пішов з ними навпростець до хутора.

— Я поговорю з Витківським,— сказав нарешті політком і почав відставати від Симеренка.

Порівнявшись з Витківським, Моргуля довго вагався, з чого почати розмову, і нарешті запитав:

_ Ви, товаришу Витківський, українець?

Витківський незрозуміло оглянув Моргулю і знизав плечима.

— Українець... Принаймні я так думаю...

— А я думав, що ви поляк. Прізвище ніби польське... Політком не знав, що говорити далі, бо Витківський

мовчав.

— А де зараз ваші батьки?

Витківський поглянув на політкома ще з більшим здивованням, але відповів:

— Я не знаю своїх батьків... Не пам'ятаю...

— Вони померли?

— Не знаю... Може, й померли...

Відповідав Витківський неохоче, з притамованим роздратованням. Йому, видимо, хотілося швидше позбутися причепливого бесідника, а політком все те сприймав по-своєму.

"Криється. ЛІевно, десь папаша з мамашею з маєтками попрощалися, а син тут... Хороша пташка!"

Політкомові стало якось моторошно в присутності цієї незрозумілої людини, що йде поруч нього і, можливо, потай кує зраду всіх оцих сірих бійців, а він, політком Моргуля, нічого не може вдіяти. Та й що справді може зробити він, скромний політробітник закинутого між ворогами загону, не маючи до того ж і підстав обвинуватити людину в зраді? О, коли б то були хоч приблизні підстави для обвинувачення, справа

стояла б інакше і він, скромний політком Моргуля, не довго б роздумував над долею ворога!

Що особливо вагало політкома, так це те, що Витків-ського прислано із штабу й ніякого попередження не Дано. Очевидно, в штабі йому довіряли, коли не попередили політичну частину загону про можливість зради цієї л*одини. А може, в штабі просто забули це зробити? Стільки справ, що таку дрібницю можна й забути...

— Ви в старій армії командували ротою? — спитав Мореля, хоч і знав про це добре.

— Спочатку ротою, а потім батальйоном...

А чому вас у штабі не призначили на вищу посаду?

Мені пропонували, та я одмовився.— Витківський нши натрапив на свою тему і заговорив охотніше.— Мені

давали полк, та я переконав штадива, що не зволодаю з полком, і прохав призначити на нижчу командирську по, саду. Я не зволодаю з полком... Тепер не таких компполків треба, як я...

"Звичайно ж, він не цікавиться військовою кар'єрою в Червоній Армії і, певно, робить якусь іншу кар'єру поза нею..."

— А чому ж ви б не впоралися з полком? Адже ж ви маєте спеціальну військову освіту?

— Справа не у військовій освіті... Спеціальність я свою добре знаю, та в політиці я малописьменний... От що...

Витківський знову замкнувся в собі, немов сказавши всі слова, що були в нього в запасі.

Політком непомітно озирнув його з ніг до голови й думав своє: "Заговорив, і так охоче? Думає цим пояснити своє підозріле перебування на малій командирській посаді... Мало дурних сидіти на зводові, коли пропонують полк... А може, й справді він щиро одмовився командувати полком?"

Остання думка трохи завагала Моргулину певність, та по хвилині він одкинув можливе виправдання Витківського й ще більше ствердився в своєму недовір'ї до цієї людини. Він невідомо чому після цієї розмови ще більше упевнився, що з Витківським треба триматися обережно і не спускати його з ока.

Наздогнавши Симеренка, політком поділився з ним своїми думками, намовляючи пильніше стежити за Витківським. Цього особливо вимагав надто скрутний стан загону, що втратив зв'язки з головними силами й залишився майже без набоїв.

І командир Симеренко, і політком Моргуля мовчки думали свої невеселі думки. Темрява клубилася над степом чорною ватою і душила закляклу землю. Поблизу показалися невиразні контури хаток, і колона зупинилася край невеличкого села.

Доки загін розташовувався на ніч, обернувши село на військовий табір, політком і командир загону радилися в одній хаті за столом. Вони поскидали набридлі шинелі й тепер спочивали, сидячи на незручній лаві.

— Ми відрядимо двадцять чоловіка під командою Витківського виганяти підводи з Пісківців,— казав похмур0 політком, і Симеренко з тону його бачив, що він затіяв якусь хитромудру комбінацію.

__Тільки не Витківського, а Орлова,— заперечив

командир.

— Ні, командире, іменно Витківського, і з ним ПОЇДУ я' ....

— Коли ти, політкоме, поїдеш, то інша справа,— згодився командир загону.

— У загін треба призначити десяток надійних міцних хлопців. Справа дуже серйозна. Селяни кажуть, що недалеко десь бродить ватага Чорного Гаврика.

— Гаразд, я згоден. Пісківці звідси за дванадцять верстов. Треба виступити опівночі.

— Ми виступимо о третій годині. Треба, щоб люди не барилися й лягали спати.

— Люди, певно, давно сплять. Треба перевірити охорону навколо села.

— Охорона нікого не мусить впускати й випускати із села. То дарма, що населення нам ніби симпатизує. На всяк випадок треба стерегтися...

Моргуля виголошував ці загальновідомі речі з таким виглядом, ніби справді придумав щось оригінальне. Та для порядку не вадить іноді нагадати і про загальновідомі речі, особливо коли напружено думаєш і хвилюєшся. Звук власного голосу впливає заспокоюючe і спроваджує думки в спокійніше річище. А Моргулі це було потрібно, бо він будував плани, як він перевірятиме Витківського завтра на розвідці, коли виганятимуть підводи — недарма ж він сам себе призначив іти з Витківським. Та вже Моргуля не спустить з ока Витківського!

Село незабаром заснуло й зовні не видавало присутності червоноармійського загону. Гармати, кулеметна тачанка і коні були прибрані з вулиці і сховані в клунях, а люди спочивали по хатах. Тільки ті, що їм цієї ночі припало сторожувати, причаїлися в темних закутках і пильно стежили за селом. Населенню було оголошено, що виходити вночі на вулицю не вільно і кожного, хто порушить цей наказ, буде застрілено на місці...

— Політкоме, ти не спиш? — спитав Симеренко вночі.

Політком не спав. Сон не йшов заспокоїти його стомлене тіло. Не спалося й командирові загону. Тиха ніч причаїлася поза клунями і щохвилі могла зрадити їх.

Політкоме, чи не пристрелити нам справді оту сУку? — пристрасно зашепотів на вухо Моргулі командир загону.

**ін був людина проста, цей командир, і звик думати просто. Коли раніше він трохи скептично ставився д0 підозрінь політкома, то зараз йому ті підозріння видалися такими ймовірними, що жоден сумнів не міг торкнутися їх. Він перебирав знову і знову всі припущення політкома і знаходив їх вірними, й то вірнішими, що більше в пітьмі глухої ночі гостріше відчував тягар відповідальності за сотні людських життів. Жорстока рішучість опанувала ним, коли він думав про своїх бійців, що можуть стати на ранок трупами.

— Політкоме, невже треба чекати на злочин, щоб викрити злодія? Адже ж час не такий, щоб тягатися по судах з адвокатами!

Політком по довгій мовчанці відказав:

— Так не можна. Може, він і чесна людина? Коли так робити, як ти, командире, кажеш, то можна всіх людей перебити...

Ці слова були — холодна вода на гарячу голову.

— Ой, бережись, політкоме! — тільки й міг сказати Симеренко.

Витківський був попереджений про вихід по підводи до Пісківців і рівно о третій годині підійшов до хати, де містилися політком і командир загону.

— Час виступати, товаришу політкоме, вже третя, люди готові...

Політком потиснув у темряві руку командира Симеренка й вийшов з Витківським надвір.

В темряві виходило з села двадцятеро червоноармійців, збившись в купу, щоб не розгубитися по дорозі.

— Ви, командире, будете йти спереду, а я позаду, щоб не було відсталих,— сказав Моргуля і згрудив' коло себе надійних хлопців.

— Перепустку! — зачулося з темряви.

У секреті сиділи вартові. Вони клацнули рушницями, але, зачувши знайомий голос політкома, що вимовив умовлене слово, відповіли:

— Проходь!

Мовчазний гурт людей щодалі більш вгрузав у підозрілу темряву. З боків дороги виринали не то кущі, не то дерева, і люди щоразу мимоволі хапалися за зброю міцніше, чекаючи на ворога.

Та от дорога потроху вийшла з оточення зрубаних дерев і кущів і пішла чистим полем. Поля зливалися З темрявою, і тільки невеличкий клапоть дороги виднівсЯ при слабому світлі затуманених зір.

"Тут має бути ліс праворуч",— подумав політком, і справді, незабаром спереду висунулася чорна огрома лісу, тільки не праворуч дороги, а ліворуч.

Сумнів і неспокій сколихнув серце політкомове, і він вирішив наздогнати Витківського, щоб запитати про це. Мор-гуля твердо пам'ятав, що на мапі ліс був позначений праворуч дороги.

В темряві, спотикаючись і підтримуючи важку зброю, політком наздогнав командира й сіпнув його за рукав.

— Здається, ми заблудили? — спитав він непевно, тримаючись за револьвер при боці.

— Чому ви так думаєте? — почулася здивована відповідь.

Моргуля пояснив.

— На мапі ліс позначено праворуч, а тут ліворуч.

— Ні, ми не заблудили і йдемо саме тим шляхом, що позначено на мапі, але того лісу, що на мапі, праворуч уже немає... Там одні пеньки. Цього ж лісу на мапі не позначено, видимо, він молодий, а мапа в командира й у вас стара,— років шістдесят як перевірялася...

"Почалося!^ — промайнула полохлива думка в голові політкома, але що саме почалося, Моргуля не відповів би точно, та знав він, що почалося те, чого вони довго чекали від Витківського. "Він ловко мене дурить... а втім..."

Політком, майже дійшовши категоричного висновку, завагався, і нова думка розігріла знову його підозріння.

"Звідки він знає, що цей ліс молодий, а позначений на мапі зрубано?"

Він ступив ще з десяток кроків і запитав так, ніби між іншим, щоб не видати своїх справжніх думок і підозрінь:

— З чого ви бачите, що ліс, позначений на мапі, зрубано? А може, ми й справді заблудилися?

Витківський не одразу відповів на запитання, а політком тим часом ішов у напруженій настороженості. Раптом почувся не властивий Витківському роздратований голос:

. — Ви погано вивчали мапу, політкоме. Перед вашим Лісом мусила бути лощина, яку ми давно пройшли. За лозиною, не зустрівши лісу, я пішов перевірити на власні очі, вфніше на власні ноги, що ліс ввесь чисто зрубаний... Там °Дні пеньки!

Моргуля хоч і почув роздратування в голосі Витківського, та така вичерплива відповідь його заспокоїла. Він п°чав відставати від командира і незабаром зайняв своє місце в хвості колони, а тим часом нові думки занепокоїли його.

"Відповів він влучно, але чи не придумав він цю відц0. відь на той випадок, як я його запитаю? Адже ж він знав що я вивчав мапу?"

Загін, проте, рушав тією дорогою, якою вів його Витківський, і Моргуля відчув своє безсилля внести будь-які поправки, бо не міг висунути конкретних пропозицій щодо зміни напрямку.

Ще темніше стало на душі політкома, коли дорога пішла лісом і темні стіни дерев обступили з усіх боків маленький загін. Як темна полуда спала на очі й на мозок, і мовчазний відчай охопив усю істоту політкома.

Хотілося дико вигукнути, щоб хоч криком розвіяти морок і відчути свою перевагу над сліпим плином подій. Люди йшли притишеними кроками, немов очікуючи, що от-от з-за темного муру вискочить ворог і приставить холодне дуло зброї до скроні — і не знатимеш, кудою податися і що діяти...

Лісова дорога тяглася довго й рівно й була безкрая, як коло, що ним можна йти до скону, наздоганяючи самого себе... Нерви політкома напружилися, і в уяві проходили картини, що їх Моргуля ніколи не хотів побачити в житті. Невже ж ця купка знесилених червоноармійців потрапить до рук одгодованих на куркульських хлібах бандитів?

"Перше, що зроблю, застрелю мерзотника",— ухвалив політком, і по цій думці загін вийшов у чисте поле, і при-марлива полуда нічного лісу розвіялася, й груди зітхнули легше.

Вітер розігнав хмари, і небо чисте й зорясте щедро сіяло своє світло на полях. Утома потроху почала обволікати тіло, і політком ні про що вже не думав, крім спочинку. За найвище блаженство здавався сон на оцій закляклій землі, сон доти, доки не мине млость утоми й тіло не стане міцне и дуже. Моргуля жалкував, що не спав там, на хуторі, він би не так мляво реагував на події...

— Стій! — раптом почулася команда Витківського, і зупинилися. Моргуля теж став, і до нього підійшов Витківський.

— Треба людям перепочити з годину. Містечко за три кілометри, не більше.

Моргуля озирнувся навколо і побачив, що загін зупинився в балці коло якоїсь довгої будівлі.

— Що це за сарай? — спитав він Витківського.

Ви ж вивчали мапу, політкоме. На мапі позначено ^т у балці корчму, що, видимо, стоїть тепер пусткою.

Моргуля відчув глузливий тон Витківського і, помщаю-чись за це, тоном наказу промовив:

Я гадаю, що спочивати не варт... Спочинемо в селі.

— А з чого ви довідалися, що в селі можна спочити? д може, нам доведеться одразу ж витримати бій? Тоді що?

Справді, як про це не подумав Моргуля? Але відступати од своїх слів було якось ніяково, і Моргуля піймав себе на дрібному самолюбстві... Та за мить він виправдав себе. Як він довірливо ставиться до цієї людини! А може, ця корчма — умовлене місце, де ворог забере червоноармійців голими руками? Адже ж він, Моргуля, обіцяв командирові бути насторожі і не звірятися ні на кого!..

— Ні, командире, зупинитись тут не можна,— сухо, офіційно відказав Моргуля,— нас чекають з підводами, й ми мусимо не гаяти часу. Рушаймо далі.

Витківський насупився і, пронизливо дивлячись на політкома, суворо промовив:

— В такому/ разі я не можу взяти на себе відповідальності за наслідки. Ви, політкоме, не одмовитесь од своїх слів в разі чого?

Це запитання боляче дряпнуло честолюбство Моргулі, але він стримав себе й сухо відказав:

— Ні. Будьте певні. Загін рушив далі.

За півтора кілометра за лощиною виднілося містечко на тлі темно-блакитної стіни лісу, що в нього упиралася рівна, як стріла, дорога. На околиці містечка дорога перетиналася вузькою річкою, що через неї перекинувся горбатий міст.

Коло мосту загін зупинився, і Моргуля мусив погодитися, що йти в містечко всім ніяк не можна, а тому полотна червоноармійців залишилася охороняти міст, а друга Половина з Витківським і Моргулею рушила відлюдними вУлицями містечка. Моргуля не хотів залишати Витківського самого, й йому не трудно було мотивувати, чому саме в°ни вдвох мусять іти в село.

Коло церкви, як звичайно, розправа. Зупинимся там і викличемо місцеву владу... Певно, старосту...

Витківський знав і без цього, що в таких випадках *Реба робити, але підкреслено уважно погодився з політ-°Мом. Моргуля не глянув на нього, але холодні очі бесідника нічого не виявляли, і політком мимоволі махнув рукою, Витківський помітив цей рух і спитав, що він означає!

— То я думав про небезпеки, що на нас чекають тут а потім махнув рукою на них...

— Небезпеками поки що не тхне... Будемо сподіватися, що все обійдеться гаразд...

"Присипляє увагу..." — подумав Моргуля і заступав твердіше.

В розправі нікого не було, крім глухого підсліпуватого сторожа, од якого нічого не можна було дізнатися. Одне він тільки й зрозумів, що прибулих треба провести до старости. З старим пішло двоє червоноармійців з наказом в разі потреби привести старосту силою, а коли його не знайдуть, то писаря чи когось іншого з адміністрації,

Вранішнє сонце висунулося з-за лісу, й по хатах закурилися димки. Село просипалося, але на вулицях ніхто не з'являвся. Люди, видимо, були налякані приходом військового загону й можливими реквізиціями.

Витківський і Моргуля сиділи на ґанкові, наказавши червоноармійцям пильнувати й зупиняти негайно кожного прохожого. Моргуля помітив, як Витківський немов ненароком одстебнув кобуру револьвера, й сам помацав кобуру, що давно вже була відстебнута.

— Здається, в селі ворога немає і нам нічого не загрожує,— промовив Моргуля, пильно стежачи за обличчям Витківського.

— Можливо, немає, а можливо, й є. Присипляти увагу, в усякім разі, не варт... Все може статися...

"Він щось знає... Він щось знає..." — стукало в мозкові політкома, а нервова дріж пройняла його тіло. Він не був боягуза, цей політком, але невідома небезпека гнітила його, як гнітить усіх сміливих людей. Серце стислося, те серце, що Моргуля носив його, спокійне й холодне, в найжорстокіших боях...

Тим часом повернулися червоноармійці й повідомили, що нікого не знайшли. Всі нібито кудись поїхали й вернуться нескоро.

— Брешуть вони, гади,— докінчив свою доповідь чер-воноармієць і додав: — Шматка хліба не добули!

— Ну, політкоме, що робитимемо?

— А ви як гадаєте?

— Я так думаю, що треба негайно покликати решту людей од мосту і почати виганяти підводи. Більше нічого не лишається.

Згода,— відказав Моргуля. Йому подобалася рішучість Витківського.

__Ви йдіть з одним червоноармійцем до мосту, а я почекаю на вас тут,— додав він.

Витківський негайно рушив од розправи, а Моргуля залишився сидіти на ґанку.

"Здається, я помилявся... Треба кинути вже підозріння... Він ставиться серйозно до своїх обов'язків, як віддана людина",— політком навіть усміхнувся сам собі, згадуючи свої підозріння, та раптом він скочив з місця і прислухався. З боку мосту лунали рушничні постріли різко й загрозливо. Наче хто гострою сокирою рубав мерзле дерево.

— Бійці, до зброї! — вигукнув політком і витяг свого пістоля.

Наказ був зайвий. Бійці вже скупчилися коло Моргу-лі, клацаючи затворами, і коли політком рушив вулицею до мосту, всі подалися за ним, тримаючи зброю напоготові.

Хоч Моргуля і зле розумівся на військовій тактиці, але зміркував, що,в, разі ворог одгонить од мосту резерв, то він із своїм десятком залишиться тут, не в силі перейти річку, що не замерзла як слід. Отже, сили їх будуть розірвані й шляхи відступу перетяті.

"А Витківський? — раптом промайнула політкомові думка, й друга думка наздогнала першу: — Це він попередив, це він зрадив. Адже ж він не міг добутися мосту до стрілянини".

Раптом постріли коло мосту затихли, й Моргуля зупинився. Бійці оточили його, насторожено озираючись. Чулися віддалені голоси, і політком подумав, що чи не свої наскочили і, взявши червоноармійців за бандитів, обстріляли їх, а тепер справа вияснилася.

Так часто-густо траплялося за заплутаної бойової ситуації в умовах маневрової війни. На душі стало легше, і Моргуля сховав свого пістоля до кобури.

— Щось, хлопці, трапилося. Чи не наші взяли нашу залогу коло мосту за ворога?

— Ой, щось не схоже... Чи не перебили наших там, коло Мосту? — висловив тривожну думку один боєць.

Моргуля покрутив головою не то на знак згоди, не то °Дкидаючи таке жахливе припущення. Він був розгублений у своїх почуваннях і намірах і не знав, кудою далі правити свій шлях і до чого братися.

— Чотири обходьте міст зліва, а чотири зо мною обходитимуть справа. Підходити непомітно... Набоїв дарма не тратити.

Гурт поділився, і кожна частина його сховалася за тином справа і зліва вулиці. Це було зроблено вчасно, бо з-за рогу вулиці показалася купка вершників, що проскакали коло схованих за тинами. Хто вони були, ті вершники, трудно визначити, бо військовий одяг був однаковий у всіх, а відзнак ні на кашкетах, ні на одежі не було ніяких.

"Можливо, й червоноармійці, що на всяк випадок зняли відзнаки, а можливо, й бандити",— подумав політком і дав знак чекати. Коли вершники вже завернули за ріг вулиці, Моргуля з хлопцями почав посуватися вздовж тину городами.

Вулиця тим часом робила поворот, і Моргулі треба було перебігти на другий бік. Він наказав хлопцям посуватися за ним і перший перескочив тина. Та не встиг політком ступити й кроку, як з-за рогу вулиці пролунало кілька пострілів, і Моргуля присів посеред дороги, відчувши різкий біль у нозі. Озирнувшись назад, він побачив червоноармійця, що

повис на тину, підтятий, видимо, в ту мить, як хотів перелізти за політкомом.

"Все скінчено!" — промайнула думка, й рішучість опанувала політкомом, рішучість відчаю, коли немає порятунку і навіть найбільший боягуза робиться героєм.

Затиснувши рану на нозі лівою рукою, а в правій тримаючи пістоля напоготові, політком пробіг до тину і зупинився, припавши до землі.

Крім забитого червоноармійця, нікого не було поблизу, й тільки вигуки відчаю та смертельні зойки свідчили за останню дію трагедії, що відбувалася там, на леваді, на прозаїчних картопленищах та капустянищах.

"У них же немає набоїв!" — промайнула думка в голові Моргулі, і жах за людей, що не в силі боронитися в хвилину смертельної небезпеки, боляче пройняв усю його істоту.

"Ворог знає, що в них немає набоїв, інакше не поводився б так нахабно!"

Кам'яна певність, що Витківський зрадив, не постала, а вибухла в душі Моргулі. Тепер політком нічого більше не хотів, тільки б прострелити паскудну голову зрадника, розплескати його отруйний мозок, що замислював підсту пи, і підтяти брехливого язика, що белькотав про вірність і відДаіисть— З якою б насолодою потому пустив би Моргуля собі останню кулю в лоба.

До криків на леваді нагло вплелося кілька пострілів, і знов голоси, немов хтось сперечався і палко доводив.

З затиснутим у руці пістолем політком сидів під тином і відчував, як рука його прилипла до коліна й кров теплими струмками стікала в черевики.

Нарешті крики на леваді затихли, і тепер тільки тиха говірка нагадувала за людей. Скоро швидка хода зачулася на дорозі й з-за рогу вулиці показалося з десяток озброєних людей.

"Шість куль у ворога, а сьома собі",— прийняв останню ухвалу політком Моргуля і став чекати на ворога. От ворог уже близько, й ще десять кроків ближче — і він почне стріляти просто в натовп. Він удає себе забитим і лежить, прихилившись спиною до тину, нерухомо.

Серце вистукує кроки ворога й останні хвилі життя, а рукою повільно підноситься вгору. От ворог уже на мушці, й кулі одна по одній летять у нього...

Невідомо, скільки разів стрелив політком, тільки раптом чорна пелена спала на його свідомість, рука повисла безсило, пістоль упав на землю, і тіло політкома покрило його... Тільки на одну мить майнула перед очима Моргулі висока постать гевала та вишкірена в зловісному усміхові паща і відбилася на його свідомості, як на фотопла-тівці.

...Потроху чорна пелена почала таяти, і Моргуля відчув, що він прокидається од тяжкого сну. Обставини ні на крихту не нагадували вулиці й тину. По-перше, ніякої крові на нозі не було, хоч як уважно він оглядав ногу, а кобура револьвера була застебнута. Моргуля, щоб переконатися в тому, що все те був тільки жахливий сон, вийняв пістоля і перевірив набої. Всі вони були цілі, і в політкома вирвалося зітхання полегкості.

"І присниться же таке чортів'я!" — подумав він радісно і" переконавшись, що червоноармійці ще сплять і командир Симеренко

лежить коло нього, ухвалив перевірити варту. Чого доброго, хлопці могли заснути на варті, а це небезпечно в цьому незнайомому селі...

Вийшовши на подвір'я, Моргуля звернув увагу на світло в клуні, а наблизившись до плетеної стіни, почув притишену говірку.

"Хто б міг говорити в такий ранній час?" — подумав Він здивовано й обережно припав до плетеної стіни клуні.

У щілину він почав вдивлятися всередину, й від того, Щ0 він побачив там і почув, м'язи його стислися й неймовірне обурення і лють переповнили всю його істоту.

Розсіяне світло не то свічки, не то ліхтаря падало звідкілясь згори на дві людські постаті, що нахилилися одна до одної і, жваво жестикулюючи, розмовляли притишено.

Побачив політком, що Витківський розмовляє з тим само гевалом, що приснився йому допіру, і побачив навіть вишкірену пащеку його. Моргулі стало дивно, як то він міг побачити уві сні людину, що її ніколи в житті не бачив?

Гевал шкірив зуби, показуючи червоні ясна, як і над тином, і Моргуля подумав, що, певно, він бачив його до того, та тільки не звернув уваги. Не вірити ж справді у пророчі сни! Це йому, політкомові, не личить.

Але що вони говорять? Витківський тільки похитує головою на знак згоди, а гевал говорить, вишкіряючи зуби:

— Так ти думаєш, що політкома їхнього просто треба пристрелити? Ги-ги! Ми їх всіх пустимо в розход. Правильно, Витківський, говориш.

Моргуля помацав себе коло пояса, але, переконавшись, що револьвера він з собою чомусь не взяв, слухав далі. Тепер говорив Витківський:

— Вони підозрівають мене, й далі мені маскуватися не можна... Ми сьогодні ж мусимо накласти гору їхніх трупів, а зверху покладемо політкома...

Моргуля не міг далі триматися. Він шарпнувся до воріт клуні і з силою їх відчинив. Витківський кинувся до нього і схопив зубами за руку, а гевал реготався реготом ката. Гострий біль пронизав Моргулю і дійшов, здавалося, до самісінького серця. Моргуля шарпнувся й розплющив очі...

Воза трясло з боку на бік на мерзлій осінній дорозі, і політком не одразу зрозумів, де він. Тільки згодом він побачив, що лежить на чиїхось трупах, що в безладді накидані на воза, а навколо ні живої душі...

За кожного двигтіння воза рана в нозі пекла вогнем, обдавало холодом од лівого плеча, й тіло тіпалося в трясцях.

Правою рукою помацав Моргуля ліве плече, і жах охопив його — плече було розтрощене. "Це гевал!" — майнула думка, і морок знову заслав йому свідомість.

Ще раз прокинувся Моргуля од свого смертельного сну й на цей раз побачив візника, що керував конем. Він ішов попереду воза, і його трудно було помітити одразу. Парубок ішов з батіжком, байдуже збиваючи бадилля край дороги, так, ніби він віз снопи з поля і був певен, що дорога рівна і нічого з снопами не трапиться. Коняка бадьоро ступала лісовою дорогою, і політком зрозумів, що їхні трупи вивозять далі од села, щоб не мати в разі чого халепи. Моргуля намацав під собою чиюсь голову, і жах пройняв його. Непомітно він сповз назад і умостився на соломі в задку воза. Спереду лежало кілька забитих

червоноармійців, що були покладені вниз обличчями. Моргуля не міг збагнути суті всього, що він бачив, та раптом у голові його прояснилося, жахи одійшли вбік, і він тверезими очима подивився і на себе, і на справу.

"Безперечно, що його вважають трупом і везуть як от і тих нещасних, щоб викинути десь у лісі. Тверезі селяни не забувають, що до них можуть зайти й червоні й білі, і треба на всяк випадок замести сліди злочину, що за нього можна відплатити дорогою ціною".

Парубок почав відставати, наближаючись до воза, і політком удав з себе мертвого. Віз покотився по нерівній лісовій дорозі і, наскакуючи на коріння чи то пеньки, неймовірно шарпався з боку на бік, завдаючи пекельних болів Моргулі. Його терзала жага, і по одному товчку він знепритомнів.

Свідомість повернулася Моргулі тоді, коли віз востаннє шарпнувся і зупинився. Політком з-під вій поглянув навколо і побачив, що вони стали коло лісової сторожки і парубок ступив на скрипучий ґанок. Перша думка була про втечу, але швидко вона зникла, бо Моргуля не то що втікати, а не міг ворухнути ногами. Вони були як паралізовані й не ворушилися...

Невдовзі на ґанок вийшов знайомий Моргулі гевал, а за ним парубок-підводчик. З сіней показалося ще кілька постатей у різноманітному вбранні, і раптом за ними Моргуля побачив кашкета Витківського і ледве стримав себе, щоб не скочити.

"Так от воно! Виходить, всі підозріння мали підстави!"

Моргуля непомітно мацнув себе за те місце, де звичайно була кобура пістоля, але рука нічого не знайшла. Неймо-В1рний жаль обгорнув політкома, жаль, що він не може поквитатися з цим зрадником. Він би віддав останні хвилі Життя за одну-однісіньку кулю!

—— Там, за хатою,— махнув рукою гевал, і парубок дождливо вхопився за віжки, і віз покотився од ґанку.

За хатою був льох, од якого залишилася тільки глибока Яма, і парубок підкотив воза до неї. Моргуля відчув, як віз Ухилився і він разом з трупами полетів у безодню...

Од сильного болю він зойкнув, і це ггритягло увагу візника.

— Один ще живий! — вигукнув парубок, і потому над ямою розлігся постріл і на Моргулю впала вся пітьма світу і засипала його свідомість чорним піском...

Та незабаром темрява ночі розсунулася і політком відчув, що він виходить з нічного лісу. Звідкілясь сіялося проміння, але він нічого не бачив, а тільки руки його намацували земляну стіну й щось неприємне, слизьке. Потроху у зливі світла з'явилася постать Витківського, що з розкритими обіймами насувалася на нього. Моргуля метнувся вбік, але навколо були невидимі земляні стіни, і він зрозумів, що Витківський іде до нього, щоб придушити і в такий спосіб позбутися свідка свого злочину.

"Юда!" — хотів вигукнути політком, але язик задубів у роті, і вуста зробилися кам'яні. Він зупинився нарешті, підпускаючи до себе зрадника, щоб здоровою рукою вдарити його в паскудне обличчя...

Раптом небо роздерлося жахливими вибухами і земля затряслася од падіння чогось величезного й важкого. Моргуля побачив тепер Витківського, що упав на землю, і з рота йому виростав довжелезний синій язик... Язик ріс неймовірно швидко й оповивав усе навколо: і дерева, і хмари... По тому все зникло й залишився віддалений дзвін і блакитне світло, і сам Моргуля відчув, що він повис у повітрі й ні до чого не торкається...

"Певно, це смерть",— пролинула спокійна думка, і політкомові стало якось затишно й тепло...

— ...Держись міцніше,— почув Моргуля незнайомий хрипкий голос і відчув себе на чиїйсь спині. Він здоровою рукою тримався за шию людини, що, видимо, не йшла, а повзла рачки.

Моргулі хотілося сказати слово, спитати, але він не міг видушити з себе звука, а язик, як кістяний, не ворушився в роті. Навколо було темно, й жодна цяточка світла не пробивала тої темряви.

"Яка жахна ніч!" — подумав Моргуля і міцніше схопився за шию свого визволителя. Сили його кудись відпивалися, і він відчув, що ще хвилина — і він не зможе триматися. В рот йому хтось насипав жару, і той жар висушував його тіло й мозок. Ой, і навіщо той визволитель несе його од смерті, коли смерть така тепла й затишна?

Але зрадник живий, і він, Моргуля, мусить жити, щоб поквитатися з тим мерзотником. Він розплеще його паскудний мозок, розірве його панське тіло на клапті й кйне скаженим собакам. Для цього мусить жити Моргуля щ0 б то не було! Він мусить помститися Юді, що стільки часу зумів дурити й вище командування, і його, політкома, він мусить помститися й для того мусить жити!

Новий доплив сил відчув політком у своєму тілі й ще міцніше ухопився за шию свого визволителя. Але чому язик не ворушиться в роті й ніч так підозріло темна? Йому так хочеться спитати свого визволителя, хто він, і не може. Але навіщо питати? Адже ж це, певно, Матюха, велетень Матюха, що гне підкови й показує різні штуки своєю силою. Тільки Матюха може нести людину, перетерпівши стільки.

Ніжне почуття до Матюхи наповнило всю його істоту... Та щось трапилося. Болі тисячами багнетів пронизали тіло політкома, в очах спалахнула райдуга й раптом погасла, а залишився тільки жар її, що пік

у саме серце. Нарешті й жар охолов, Моргуля полетів у безвість. І з тієї безвісті почали долітати до вуха Моргулі плюскоти води, що охолоджували його голову й груди, і нарешті дбайлива рука піднесла жменю води до рота. Він не випив ту воду, а вдихнув її. Йому хотілося попрохати ще, та язик не вимовив бажаних слів, та вони й були даремні, бо друга жменя з водою наблизилася до рота, і третя, і четверта...

— Ху, так шию зламати можна... Чортова яма...— промовив той самий хрипкий голос.

Моргуля широко розкрив очі, але нічого не побачив. Чорна ніч стояла важким муром перед очима, і, як не намагався він вдивлятися, ніч не виказувала навіть слабих контурів речей. Політком повернув голову вгору, але чорний мур ночі стояв і там.

"Що це? Невже осліп?" — майнула жахлива думка, і сили почали відпливати з політкомового тіла. Свідомість скаламутилася, і Моргуля тільки й міг відчувати, що кудись Рушає, що хтось несе його на своєму хребті, але згодом і та свідомість його покинула, і безсила рука впала, як перерізана линва...

Важкі маріння постали в закривавленому мозку Моралі, і картини, мінливі й фантастичні, одна по одній проходили в хорій уяві його. От бачить себе політком у Штабі армії, бо це незвичайне помешкання, безперечно, Не Що інше, як штаб армії... Куди не кине оком політком, звідусіль дивляться на нього радісні обличчя і всі вітають ого, Моргулю, а командарм виходить на середину зали і пРомовляє довго і врочисто. Політком не знає в обличчя командарма, але певен, що це саме й є командарм. Моргу, ля не чує слів, а тільки самий зміст. Немов якимись іншими шляхами, а не через слух, зміст командармових слів сприймає його свідомість, і він розуміє, що нарешті всі вороги подолані і знищені, а всі зрадники спіймані. і? ніби ілюстрація до слів командарма, проводять бандитів і шпиків, контррозвідників і змовців, злодіїв і шкідників, і між ними бачить Моргуля того гевал а, а за гевал ом постать Витківського. Моргуля певен, що за гевалом іде Витківський,

але, придивившись, бачить, що то не Витківський, а якийсь низькочолий полковник, що на обличчі йому глибоким тавром відбилися і розпуста, і злодійство, і глупота, і боягузтво...

Радість перемоги над темними силами затуманюється, і політком хоче вигукнути, що немає ще одного зрадника, і раптом бачить встромлені в себе очі командарма. І що пильніше дивиться на нього командарм, то знайоміші здаються йому очі. Де він їх бачив? — мучиться питанням Моргуля і раптом бачить, що командарм не хто інший, як Витківський, і відчуває, що життя його застигає в жилах, а холод смерті проходить у серце... З горла вилітає хрипкий вигук, і він розкриває очі. Та як не розводить вії Моргуля, він нічого не бачить. Правою рукою він торкається очей, але ніч дивиться йому в незрячі очі, і болісний зойк виривається з його грудей.

— Не ба-чу...

Це перше слово, що він промовив за останню добу, і це слово попри всій своїй жахливості відживило його, і він почув звуки життя навколо себе й людські голоси. Хтось кладе руку на його чоло, а друга рука мацає пульса.

— Живий.

— Де я? — питає Моргуля і чує відповідь:

— Лежіть спокійно і не говоріть. Ви у шпиталі. Вам потрібен абсолютний спокій.

"Лікар",— думає політком, і йому стає затишно й тепло. Сон обволікає всю його істоту. Біль в голові затамовується...

Для Моргулі потяглися темні дні й ночі. Йому* нічого не розповідали й гостро забороняли говорити і рухатися. Навіть на запитання про

сліпоту лікар нічого не сказав, } тільки випадково до слуху його долетіли кимсь сказані слова: "Бачитиме... це од рани в голові... контузило..."

Ці слова сповнили його радістю; хоч і не знав він напевно, що вони стосуються його.

Потроху політком призвичаївся впізнавати по голосу лікаря та доглядачів.

Одного ранку він побачив світло. Воно було невиразне и мінливе, а до вечора він почав вловлювати контури.

— Завтра ви ще краще бачитимете,— сказав лікар, коли Моргуля похвалився йому.

На ранок другого дня він справді побачив речі й людей, але були вони немов у тумані. Лікар наказав не втомлюватись і не зловживати очима.

Тепер з ним потроху почали розмовляти й дозволяли йому говорити. Сестра, що доглядала його, перебинтовуючи ногу, розповіла, що його в дуже тяжкому стані вони взяли од червоноармійського загону, що загін хотів здати їм двох ранених, та їхній шпиталь був надміру перевантажений і вони згодилися взяти тільки його.

— А той другий? Куди ж діли того?

— Його забрав летючий шпиталь вашої дивізії... Більше нічого не довідався Моргуля.

Очі його потроху почали бачити, а рани загоюватися. Він вже міг без сторонньої допомоги переходити кімнату шпиталю.

Потяглися нудні дні видужання. Рана в нозі остаточно загоїлася, потрощене ж бандитським прикладом плече хоч і загоїлося, та рука не володіла, як раніше.

— Куля потрошила вам черепну кістку, але найбільшу шкоду заподіяла не раною, а контузією... Я, признатися, боявся, що ви на все життя будете сліпим,— сказав лікар, коли Моргуля прощався з шпиталем.

Швидше до свого загону! Він ще може працювати. І першим ділом розшукати героїчного Матюху, що витяг його з тієї жахливої ями в лісі. Та минуло немало часу, доки Моргуля знайшов свій загін, що переформувався на полк, і першого, кого зустрів політком, був командир полку Симеренко.

Рубець через чоло та важка хвороба дуже змінили Моргу-л*о, і командир не впізнав його одразу, а впізнавши, зробив те, чого ніколи не робив,— стис його в обіймах.

— Ми вже думали, що ти помер. Лікар принаймні, приймаючи тебе того жахливого ранку, так і сказав: "Помре".

Од хвилювання Моргуля не міг говорити, і тільки коли в°ни прийшли до штабу, що містився поблизу, він спитав: ~— А Матюха живий?

— Матюха загинув... Тільки ви вдвох і урятувалися...

До штабного помешкання увійшло кілька червоноармійців привітати свого старого політкома, а з ними кульгава людина з чорною пов'язкою на оці.

— А от і другий! — радісно промовив Симеренко і простяг руку кульгавому.

Моргуля не впізнав цієї людини, і тільки коли той заговорив, схопився з місця і широкими очима дивився на чорну пов'язку.

— То... ви... мене... тоді... несли...— тремтячим голосом промовив Моргуля і, знесилений, сів на лаву.

— Так, я... Мене теж кинули у ту яму... Тільки раніше...—-Витківський наблизився до Моргулі і піймав його безсилу од хвилювання руку.

— Нас захопили живцем, роздягли й коло ями розстріляли... Мене, як бачите, невдало... Я бачив, як вас скидали...

Моргуля підвівся і здоровою рукою притис до себе Витківського.